

УДК 17.342.7 316.7

Н. П. Гапон

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психології

Львівського національного університету імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ МІСТА

Одним із безлічі життєтворчих проектів людини є місто. Воно – креативна спроба людини змінити власний життєвий світ за прагненнями серця. Вибудовуючи місто, людина не лише матеріально й духовно позначає себе, а й зазнає світоглядних перетворень. Місто з його історико-культурними пам'ятками утворює неповторний архітектурний ландшафт, який є простором концентрації групової пам'яті поколінь. Міський соціокультурний простір є також простором виховання духовних перспектив через споглядання сакральних будівель, пам'ятників, художніх видовищ тощо. Усі вони покликані «збільшувати душу», одухотворювати життя, огранювати душевні якості людей. Разом із тим міський простір є простором розвитку соціальних перспектив людей (культурних, економічних, політичних), найкращою платформою для реалізації демократії. Одночасно міський простір може відображати стагнацію громадських свобод або їхньої занепад.

Філософія міста має тривалу дискурсивну історію: платонівська проблема ідеальної держави або поліса, утопійний проект «Міста-Сонця» Кампанелли. Розмаїті філософські роздуми про місто віднаходимо у творах «Град Божий» і «Град земний» Августина Блаженного або в прийомі побудови класичної раціональності за прикладом міста в «Міркуваннях про метод» Декарта тощо. Сучасні соціальні філософи, культурологи, соціологи виявляють інтерес до міського соціального простору, культурних, економіко-політичних чинників його олюднення. Це проблеми приватного та публічного простору, міжгрупових взаємин, обміну інформацією й спільної діяльності, погіршення екологічних умов проживання, конфлікту сфер публічного/приватного та результуючої від їхнього конфлікту деформацією навколишнього простору. Є чимала кількість досліджень, виконаних у міждисциплінарному дискурсі. Зокрема, дослідження де Д. Лі, М. Кантера щодо суб'єктивного визначення міських відстаней, М. Рієла та Ф. Ловенталя про оцінювання жителями міських маршрутів, Д. Рапопорта стосовно визначення міри привабливості центру міста. Також дослідниками з'ясувалися суб'єктивні оцінки меж міських мікрорайонів, класифікувалися різні об'єкти (пам'ятники, парки, сквери, кладовища тощо) на ментальних картах міста (Д. Лі, Г. Спенсер). Психологи (С. Мілграм, Д. Голд) розглядали поширеність таких морально-психологічних рис і психічних станів мешканців міст, як «аномія», «відчуження», «причетність до групи», «апатія», «міський стрес» тощо.

Теоретичним підґрунтям дослідження були положення про когнітивний аспект просторової перцепції міста, викладені в працях Дж. Брунера, Б. Величковського, С. Габідулина, Е. Лапіна, У. Найссера. Важливим є аналіз проблем просторової поведінки людини (теорія «місце поведінки» Р. Баркера), напрацьованих у працях Ю. Круусвалла, К. Лійка, Т. Нійта та ін. Були зауваженими також положення філософа Ф. Василюка про онтологічну конструкцію «оточуючого світу» як експлікацію глибинних основ побутової свідомості. Корисними стали положення й вимоги, розроблені психологами для інститутів, що організують довкілля стосовно освітнього, виробничого, рекреаційного тощо типів предметно-просторового середовища (Ж. Барре, Ж. Борис, Р. Фовілл, Ж. Гиршлер, Ж. Дрейфус-Зе та ін.). Доволі важливою також виявилася концепція ситуаціонізму (Р. Росса, Р. Нисбетта й ін.), яка вивчає ситуацію розвитку суб'єктності під впливом сукупності елементів середовища.

Мета дослідження – узагальнення філософських, соціологічних, соціально-психологічних позицій міждисциплінарного дискурсу щодо проблеми гуманізації соціального простору міста й перспектив її розв'язання.

Динамізм сучасного українського соціального життя міста (мітинги, народні віча, масові художні видовища тощо) відображається в соціальному просторі й робить його велелюдним соціальним видовищем. Однак гуманістичний потенціал соціального видовища визначає не стільки поняття «велелюдне», скільки поняття «олюднене». Міський простір стає справжнім видовищем, якщо він олюднений. Відтак олюднений міський простір – це простір соціального видовища, який відкритий не лише для погляду, спостереження, а й для співпереживання, оцінювання, реагування та колективних дій на покращення й одухотворення життя. Міркуючи про видовище, ми завжди маємо на увазі його просторовий вимір, ландшафт, те, що робить видовище видимим, відчутним. Хоча видовище може мати й різні вияви – від реального фізичного до психічного та віртуального.

Соціальний простір – це інтегральний конструкт, середовище, в якому відбуваються соціальні відносини. Він не збігається з фізичним, однак фізичний простір може бути спільно-мірним соціальному. Є низка усталених підходів до розуміння природи соціального простору. Так, натуралістський підхід розглядає соціальний простір через властивості тіла, речовини (фізичної, хімічної, географічної, органічної реальності). Активістський підхід окреслює його як простір людської активності, соціальних процесів. Субстанціоналістське бачення соціального простору акцентує на індивідах, пов'язаних соціальними зв'язками. Представники реляціоністського підходу розглядають соціальний простір як систему структурованих соціальних відносин людей. Відтак соціальний простір – один із видів простору (поряд із фізичним та іншими); багатовимірний простір взаємопов'язаних соціальних процесів, соціальних відносин, соціальних практик, соціальних позицій і соціальних полів. Соціальний простір можна описати як сукупність полів (наприклад, поле культури, політики, економіки тощо), владу над якими має капітал.

Різні види капіталу (економічний, культурний, соціальний, символічний) у соціальному просторі створюють його структуру. Проблема міського простору як осереддя, де викристалізується символічний капітал, не нова. Олюднений соціальний простір міста є символічним капіталом. Французький соціолог і філософ Поль Бурдьє виокремив три найбільш узагальнені види капіталу: економічний, культурний і символічний [1, с. 85–86]. Економічний капітал безпосередньо конвертується в гроші й закріплюється правом власності. Культурний капітал може бути в трьох станах: в інкорпорованому (у формі тривалих диспозицій розуму й тіла), об'єктивованому стані (у формі культурних товарів, які є відбитком чи втіленням теорії або їх критики, – картин, книг, словників, інструментів, машин тощо), інституціоналізованому (у формі об'єктивації, наприклад, освітніх кваліфікацій). Культурний капітал може бути інституціоналізований через освіту, а відтак конвертованим в економічний капітал. Нарешті, символічний капітал пов'язаний із об'єднанням осіб у соціальні групи за допомогою комунікативної дії. Соціальна влада наглядає, використовує, нарощує або зменшує капітал у його формах.

Символічний людський капітал можна окреслити як розгортання комунікації між людьми, які висловлюють довіру чи недовіру до слів і дій влади. Комунікативна дія як вияв символічного людського капіталу немислима без міського простору-місця. Тут увиразнюється символічний капітал у його різновидах масової комунікації на майданах, площах і вулицях, стадіонах, концертних майданчиках тощо. Ці просторові зони масової комунікації можна аналізувати за допомогою естетичних, комунікативних, темпоральних тощо критеріїв, отримуючи в результаті ту висоту й конфігурацію простору, в який вписані в цей момент історія, суспільство тощо.

Силою, яка спричинює поділ раніше спільного життєвого простору міста й витворює видовища або мимоволі площадки протесту, є влада. Остання є не лише глибинною причиною будь-якого розділення просторових зон міста. Влада ретельно плекає й оберігає той простір соціальної комунікації, де витворюється символічний капітал. Час від часу влада маркує соціальний простір міста, будує чи руйнує міські пам'ятки, розставляє свої «прикордонні знаки», які посилюють владні наративи (наприклад, про турботу до народу). Влада задіює соціальний простір, розгортаючи художні видовища: паради зі святкування різних річниць, концерти тощо. Загалом соціально-символічний простір міста насичено різними формами боротьби за утвердження владою себе. Усе, що потенційно або реально може вилитися у видовище, контролюється владою, яка намагається прямо або побічно брати у видовищі участь. Громадянська спільнота, зауважує російський науковець Євген Дуков, повинна просити у влади дозвіл на проведення не лише мітингів, походів, демонстрацій, а й усіх художніх видовищ [5, с. 25].

Французький культуролог Мішель де Серто характеризує міський простір як місце боротьби «тактик» і «практик» соціальних агентів структури влади. Особливу увагу М. де Серто приділяє відмінності понять «стратегія» й «тактика». Він пов'язує поняття «стратегія» з інститутами і структурами влади, натомість «тактику» використовує особистість, щоб створити вільний особистий простір в оточенні, яке визначається стратегіями. Автор зауважує, що погляд на місто зверху, з реальної (хмарочос) або уявної (карти, картини, проекти) висоти є відмінним від реального життя в місті. Ідеться про тактику освоєння жителями простору, що протистоять урбаністичному порядку. Особливу увагу Мішель де Серто приділяє «низовим» способом «присвоєння» міста пішоходами, описує взаємозв'язки між семіотичними та просторовими практиками (через міфи, розповіді, спогади про місця). На прикладі дієслів «гуляти», «оглядати», «найменовувати» місто М. де Серто розглядає міський простір як місце боротьби «тактик» і «практик» соціальних агентів структури влади [7, с. 41].

Боротьба за владу набуває специфічних форм у тій частині соціального простору, який пов'язаний із особливою формою соціокультурної діяльності, з «художнім видовищем». Ідеться не стільки про право на організацію святкових концертів владою, скільки про посилення масової комунікації, комунікативного капіталу за допомогою художніх видовищ. Виразником конфлікту між владою та людьми в місті є позбавлення права негідної їй влади облаштовувати простір художніх видовищ.

Право влади на місто, на його простір виявляється не лише як право на організацію художніх видовищ. Влада управляє необхідним зв'язком між урбанізацією та виробництвом і використанням додаткового доходу. Демократизація цього права й побудова широкого суспільного руху, що втілює свою волю, є необхідними. Вона стає можливою, якщо міська громада захоче повернути собі контроль і заснувати нові способи урбанізації. Анрі Лефевр слушно зауважив, що революція має бути міською в найширшому розумінні слова або її не буде взагалі [6]. Саме аналіз конкретних соціальних практик міського простору дає змогу відійти від простору як певної пасивної, статичної поверхні й збагнути його як простір капіталізму [2, с. 95]. Мова йде про той соціокультурний простір історичних, сакральних пам'яток, скверів тощо, який колонізують і споживають, купують і продають, створюють і руйнують, використовують і знищують, за який судяться й за який б'ються. Найбільш яскраві приклади цих процесів виявляються сьогодні через аналіз структури сучасних міст. Простір міста втілює суперечності соціального порядку: суперечності капіталізму – це суперечності простору.

У суспільстві, яке відходить від колоніального спадку, місто перебуває в процесі розколу на окремі частини, фрагментується, утворюються численні «мікродержави». Наприклад, соціальний простір центру міста утворюють заможні райони із закритими школами, тенісними кортами та приватною охороною тощо. Околиці міста мають інший, соціальний «ландшафт». Капітал робить місто фрагменто-

ваним. За цих умов стає важче дотримуватись ідеалів міської ідентичності, громадянства й належності. Навіть ідея, що місто може діяти як колективне політичне тіло, в якому можуть виникнути прогресивні соціальні рухи, видається неможливою. Усупереч цьому, все-таки є міські соціальні рухи, що прагнуть подолати ізоляцію районів і надати простору міста іншої форми, ніж та, яку просувають забудовники, підтримувані фінансовим, корпоративним капіталом і місцевим державним апаратом.

У праці антрополога Девіда Гарві «Право на місто» зазначено, що поглинання надлишків капіталу через трансформацію міста має ще темніший бік, ніж фрагментизація простору, що заважає формуванню міської ідентичності громадян [3, с. 9]. Це досягається «османізацією» соціального простору міста. Ідеться про перебудови міст шляхом «творчого» руйнування. Останнім прикладом цього серед інших є руйнування пам'ятки архітектури – старої будівлі «Народної лічниці» Митрополита Андрія Шептицького у Львові. Вона була незаконно знесена забудовником у січні 2014 року. Парадоксально, але саме цей рік був проголошений роком Митрополита УГКЦ Андрія Шептицького.

«Османізацію» як практику переокраювання міського простору пов'язують з іменем архітектора Жоржа Еміля Османа. За дорученням Наполеона III він у другій половині XIX ст. практично зруйнував більшу частину старого Парижа, зніс безліч середньовічних будинків і проклав нові бульвари. Автор ідеї контролювання соціального простору владою навмисне затіяв виселення великої частини робітників, незаможних міщан із міського центру, де вони загрожували громадському порядку та політичній владі. Треба було більше ста років, щоб завершити «ззелюднення» центру Парижа. Наслідки цього зараз виявляються в безладах і заворушеннях у тих ізольованих передмістях, у яких опинилися маргіналізовані іммігранти, безробітні та молодь.

«Ззелюднення» простору центру міста внаслідок процесу руйнування старих будівель і виселення жителів на околиці є актуальною проблемою сьогодення. Процес «ззелюднення» міського осереддя, ущільнення онтології міста є фактичною комерціалізацією простору з перебиранням права влади на художнє видовище. Здавалось би простір осереддя міста є олюднений, оскільки наповнений людьми, велелюдний. Однак насправді простір осереддя міста найбільше репрезентований людьми з флюїдною (плинною) ідентичністю. Це туристи, роззявки, працівники бізнесу, короткочасність перебування яких у просторі міста й культурна неворіненість є очевидною. Межа між велелюдністю художнього або соціального видовища та його олюдненістю міститься у відмінності між спогляданням і творенням.

Перебирання бізнес-владою права на художнє видовище сьогодні означає захоплення з комерційною метою суспільного простору площ, вулиць, скверів тощо. Скульптури, фонтани, підмурки історичного центру відгороджують власники кафе, ресторанів тощо, й вони стають менш доступними мешканцям міста, зокрема молоді. Серед цього всього помітним є процес витіснення (умовного чи реального) із соціального простору осереддя міста представників молодіжних субкультур, які гуртуються біля пам'ятників, фонтанів, скверів. Останні є структурними компонентами статичного художнього простору міста, своєрідного «музею під відкритим небом». Соціальний простір осереддя міста як статичне художнє видовище отримувало свою динаміку й формувало символічний капітал завдяки, зокрема, молодіжній комунікації. Кожне місто має міський простір, який молодь маркує як своє право на власне художнє видовище, і через це право вона конфліктує з владою. Витіснення молоді з осереддя міста, зокрема з простору, який має статус статичного художнього видовища, має завжди негативні наслідки для влади, нарощує опір і протестний потенціал міських околиць. Замість розширяти олюднений і одушевлений міський простір, у якому локалізовані художньо-мистецькі пам'ятники, де виростає мистецьке життя й формуються душевні якості, влада провокує його зменшення, «ззелюднення» за допомогою процесів фрагментації та османізації міського простору.

Психологічні смисли, якими наділяє молодь суспільний простір міста як художнє видовище, сьогодні не відповідають реальному соціальному гуртуванню молоді в цьому просторі. Причинами цієї невідповідності є задіяність згаданих механізмів боротьби капіталу-влади за соціальний простір міста: перебирання нею права на художнє видовище, фрагментація міського простору та його «османізація» (руйнування пам'яток і відселення мешканців). Наступ комерціалізованого простору на раніше вільний для гуртування молоді соціальний простір міста є спробою «зnelюднення» суспільного простору. Це витіснення неформальних груп, які своєю локалізацією поблизу пам'яток створювали простір не лише «інакшості», а й розмаїття. Саме ця локалізація в просторі неформальної молоді прочитувалася недемократичним дискурсом як онтологічно загрозна. Насправді страх влади перед диверсифікацією молодіжного світу, його подальша уніфікація обертаються зnelюдненням соціального простору осереддя міста.

Простір є зnelюдненим не стільки в сенсі зменшення кількості людей у просторі, скільки в сенсі фрагментації онтології міста. Можливо, надійшов час нового прочитання поняття «городяни», відпустивши старий онтологічний принцип. «Городити» означає відгороджуватися, відмежувати простір від не-простору. Під впливом такого відгороджування свого простору від простору іншого загрожується право молоді на осереддя міста як на художнє видовище. Молодь, яка завжди переживає пошук власної ідентичності, змінює свою локалізацію в просторі міста, якщо символічний простір є відчуженим. Лакунами новітнього облаштування неформальною молоддю власного «соціального» простору є інтернет-простір, недобудовані споруди, підвали, пустирі околиць міста. Ця ситуація трансгресії життєвого частини молоді, вихід за межі міста як художнього видовища окреслює суттєву проблему виховання молоді. Вона так чи інакше є зауваженою педагогами й вихователями студентських та учнівських груп [4, с. 18]. Ідеться не лише про пошук нових мотивуючих чинників і засобів естетичного виховання молоді через сприйняття архітектурних пам'яток Львова, розширення та поглиблення знань молоді про культурну історію міста. Актуальним залишається питання про нові способи виховання молоді як відповідальних громадян за допомогою організаційно-осмисленої діяльності опіки, догляду, шанобливого поведіння з пам'ятками міста, відстоювання свого простору-комунікації й організації художнього видовища.

Отже, динамічні процеси соціального життя сьогоднішнього українського міста (мітинги, народні віча, масові художні видовища тощо) роблять міський простір велелюдним соціальним видовищем. Цей олюднений міський простір як простір соціального видовища є відкритим для погляду, співпереживання, оцінювання, реагування й відповідальних колективних дій, спрямованих на покращення та одухотворення життя. Процесу олюднення міського простору з його гуманістичним потенціалом протистоїть процес зnelюднення. Останній витворюється затіненими стратегіями впливу капіталу-влади за відсутньої колективної відповідальності, зокрема, міських громад. Зnelюднення виявляється в таких стратегіях, як фрагментація соціального простору, османізація та уніфікація диверсифікованої комунікативної культури міста внаслідок заборони художнього видовища й витіснення з простору міського осереддя молодіжних субкультур. Лише синтез культурницьких і громадянських настанов посилисть символічний капітал, вплив громад, молодіжних рухів на капітал-владу й допоможе гуманізувати процес «дженітрифікації» (облагородження) простору міста. Цей процес справді може покращувати якість життя мешканців певних районів міста, але не ціною встановлення нових кордонів у міському просторі (між престижними районами й «no-go» зонами) та брутального вигнання бідних і маргі-

нальних груп із міського простору. Мотором опору цьому процесові можуть бути міські соціальні рухи, які відповідально колективно дією сприятимуть перетворенню міста в простір олюдненого суспільного видовища.

Література

1. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые ; пер. с франц. ; отв. ред. перевода Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.
2. Быстрота А.Н. Модель культурного пространства: границы и безграничность / А.Н. Быстрота // Вестник Томского гос. пед. университета. – 2008. – Вып. 1. – С. 95–104.
3. Гарві Д. Право на місто / Д. Гарві // Спільне: журнал соціальної критики. – 2010. – № 2. – С. 8–12.
4. Гапон Н. Міські пам'ятники як осереддя рекреаційного простору молоді: соціально-психологічний аналіз / Н. Гапон // Європеець як творець цивілізації розвитку і прогресу : матер. Міжн. наук. конф. 17–18 вересня 2013 р. / ред. А. Карась. – Львів : Малий видав. центр філос. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – С. 17–18.
5. Дуков Е. Зрелище как социальный феномен / Е. Дуков // Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований. – 2010. – № 3 (81). – С. 24–28.
6. Лефевр А. Социальное пространство / А. Лефевр // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 2 (70). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/le1.html>.
7. Серто де М. Изобретение повседневности / М. де Серто ; пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. – СПб.: Изд-во Европейского университета, 2013. – 330 с.

Анотація

Гапон Н. П. Проблема гуманізації соціального простору міста: соціально-філософський аспект. – Стаття.

У статті обґрунтовується, що процесу олюднення міського простору з його гуманістичним потенціалом протистоїть процес зnelюднення. Цей процес виявляється у фрагментації соціального простору, османізації та уніфікації диверсифікованої комунікативної культури міста. Протидією процесу зnelюднення є синхронізація процесів громадянської солідарності й активності. Вплив громад, молодіжних міських рухів на капітал-владу допоможе гуманізувати процес облагородження простору міста. Розглядається питання про способи виховання молоді як відповідальних громадян за допомогою організаційно-осмисленої діяльності опіки, догляду, шанобливого поведіння з пам'ятками міста, відстоювання свого простору-комунікації та організації художнього видовища.

Ключові слова: соціальний простір, гуманістичний потенціал міста, колективна відповідальність.

Аннотация

Гапон Н. П. Проблема гуманизации социального пространства города: социально-философский аспект. – Статья.

В статье обосновывается, что процессу очеловечивания городского пространства с его гуманистическим потенциалом противостоит процесс обезчеловечивания. Этот процесс проявляется в фрагментации социального пространства, османизации и унификации диверсифицированной коммуникативной культуры города. Противодействием процессу обезчеловечивания является синхронизация процессов гражданской солидарности и активности. Влияние общин, молодежных городских движений на капитал-власть поможет гуманизировать процесс облагораживания пространства города. Рассматривается вопрос о способах воспитания молодежи как ответственных граждан с помощью организационно-осмысленной деятельности опеки, ухода, уважительного обращения с достопримечательностями города, отстаивания своего пространства коммуникации и организации художественного зрелища.

Ключевые слова: социальное пространство, гуманистический потенциал города, коллективная ответственность.

Summary

Нароп N. P. The problem of humanization of the social space of the city: social and philosophical aspect. – Article.

It is proved that the process of humanization of the urban space with its humanistic potential resists dehumanization process. This process is shown in the fragmentation of social space, and haussmannisation and unification of diverse communicative culture of the city. Opposition to dehumanization process is

synchronization of the civil activity and solidarity. Influence of the communities, urban youthful movements on capital-power will help to humanize the process of subtilizing the city space. It is considered the question of educating young people as responsible citizens through organizational and meaningful activity of custody, care, respectful treatment of monuments, upholding its space communication and organization of artistic spectacle.

Key words: social space, humanistic potential of the city, collective responsibility.